

Bovennatuurlijke specialisten

(Ont)toverij in stad en Meierij

Sonja Deschrijver *

Op een goede dag in het jaar 1596 dook er een man op in 's-Hertogenbosch, Claes van Cranenborch. Hij zocht en vond al snel logement bij de familie Anthoenis, waar hij zeer warm werd onthaald. Dochter Lysken viel gezwind voor de charmes van Claes en de twee verloofden zich. Naast zijn innemendheid, had Claes nog een aantal andere troeven uit te spelen. Zo profileerde hij zich als sacraal specialist en beroemde hij zich er op de kunst te bezitten de duivel te kunnen bezweren.

Claes, die zich de titel van meester aanmat, maakte er met andere woorden aanspraak op een specialist op het gebied van het bovennatuurlijke te zijn. Een algemeen repertorium van zegeningen en volkse magie behoorde wellicht tot de collectieve kennis binnen de hele lokale gemeenschap. Hierop konden gewone mensen een beroep doen, om zo hun kwetsbare economische goederen veilig te stellen wanneer dat nodig bleek. Henrick Maelen bijvoorbeeld verklaarde in 1621 voor de schepenvan 's-Hertogenbosch dat zijn eerste vrouw, Agnes Robberts, bezweringsformules kende die veestapels konden beschermen tegen wolven en koren kon vrijwaren van muizen. Maar het genezen en beschermen van mensen vroeg een diepgaandere expertise.¹ Daarvoor was hulp nodig van specialisten als meester Claes. Deze experts waren in de vroegmoderne maatschappij terug te vinden in alle soorten en maten en spreidden een uitgebreid scala

Heksentafereel uit 'Le Champion des Dames' dat rond 1440 werd geschreven. De auteur, Martin Le France, neemt het hierin op voor vrouwen.

van activiteiten tentoon. Het waren individuen waarvan gedacht werd dat ze meer kennis omtrent bepaalde zaken bezaten dan anderen, kennis die ze verkregen hadden via een bovennatuurlijke bron, een erfelijke eigenschap of hun geletterdheid.² Zij gebruikten onder andere handboeken, zogenaamde *grimoires*, met magische formules en voorschriften waarmee zij bewust demonen konden oproepen of verjagen. Ook van zekere marginale groepen zoals zigeuners en heidenen werd gedacht dat ze bijzonder begaafd waren in het manipuleren van bovennatuurlijke krachten. Zo zwierf rond 1711 'heidin'³ Barbara N.N. door het land, de kost verdienend met 'geluckseggen', waarzeggen.⁴ Bovennatuurlijke specialisten werden geraadpleegd bij onttoveringen, om schatten of verloren goederen op te sporen, diēven te vangen, hulp in de liefde te bieden of de toekomst bloot te leggen. Omwille van de demonische ondertonen van hun werk en het feit dat hun activiteiten afleidden van een correcte christelijke reactie op leed en ziekte, werden zulke specialisten officieel gecriminaliseerd, maar in de praktijk konden ze veelal rekenen op juridische tolerantie.

De historische antropoloog Willem de Blécourt wees zo'n vijftien jaar terug op het gebrek aan historische kennis over zulke specialisten. Aandacht ging immers veel meer uit naar heksen en heksenvervolgingen.⁵ Sindsdien is er een lange weg afgelegd,⁶ maar nog steeds zijn studies die bovennatuurlijke specialisten als centraal onderzoeksobject nemen – in tegenstelling tot hekserij, magie of geneeskunde – schaars. Dit artikel wil enkele van zulke specialisten die opduiken in de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch bespreken. Eerst wordt een blik geworpen op een aantal specialisten in de rol van onttovenaars, personen die toverij ongedaan maakten, tijdens de Bossche golf van heksenvervolgingen in 1595. Ten tweede wordt het verhaal van meester Claes verder uitgediept. Daarna wordt kort

Volgens de legende bracht de apostel Jacobus de magiër Hermogenes terug op de rechte weg. Afgebeeld is hoe in opdracht van Jacobus de van zijn stoel gevallen tovenaars gestraft wordt door de duiveltjes die tevoren in zijn dienst stonden. Een tekening van Pieter Bruegel, 1564. (Rijksmuseum Amsterdam)

In 1571 werd in Schwyz (Zwitserland) Margreth Wuriner, 'ein Hax', verbrand. Vooral in de tweede helft van de zestiende eeuw woedde de heksenwaan van Italië tot in Schotland. De afbeelding is afkomstig uit 'der Wickiana', de belangrijke handschriftenverzameling van Johann Wick uit Zürich.

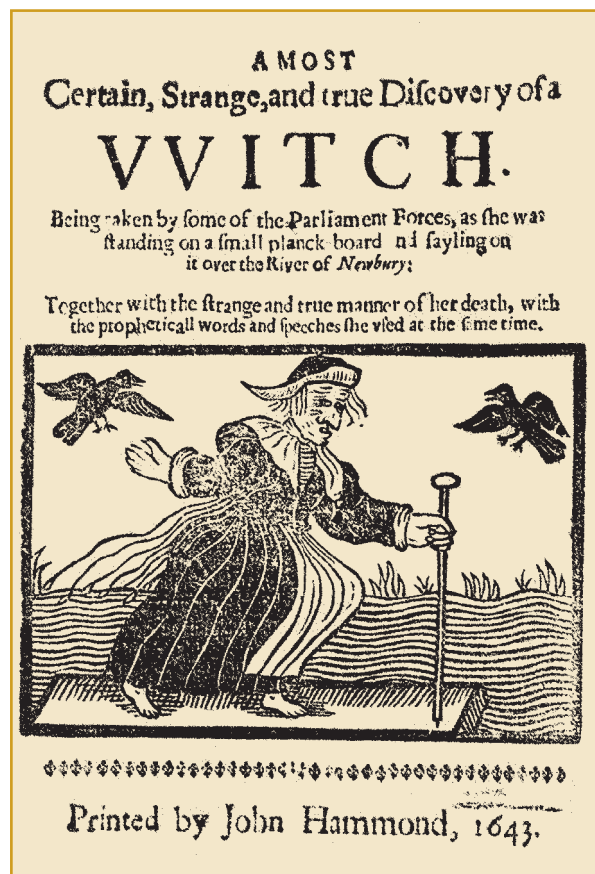
de notie van sacraliteit geanalyseerd en tot slot staan we stil bij enkele achttiende-eeuwse figuren.

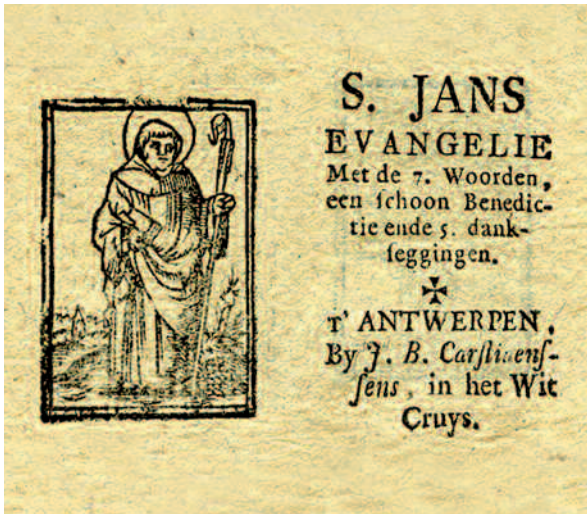
Onttovenaars en heksenvervolgers

Halverwege het jaar 1595 brak er in de Meerij een heuse heksenpaniek uit. Binnen enkele maanden tijd zouden niet minder dan 40 personen aangeklaagd worden vanwege toverij. Dit alles ging van start toen op 14 juni 1595 een zekere Margriet Brycken uit Soerendonk, gelegen in de baronie van Cranendonck, een aanklacht indiende tegen Frans Bergmans wegens smaad en laster. De man had haar er namelijk van beschuldigd een tovenaars te zijn. Margriet hoopte officieel haar naam te kunnen zuiveren, maar al snel bleek dat ook andere personen vermoedden dat Margriet een kwade hand had in de aantasting van hun veestapel. Zo kreeg bijvoorbeeld Vreys Ardt dit vermoeden bevestigd door een specialist. Meer dan een decennium daarvoor werd een van zijn paarden ziek, na een ruzie met Margriet. Het dier leed onder afschrikwekkende toevallen en een 'heidens' meester verzekerde hem dat het beest betoverd was.⁷ Het herkennen van toverij was inderdaad een belangrijke pijler in de activiteiten van onttovenaars, een eerste stap in het teniet doen van toverij. Daarnaast stonden zij ook in voor het identificeren van de heks enerzijds en genezing van de zieke anderzijds.

De getuigenis van Vreys Ardt en anderen met hem, leidde uiteindelijk tot de veroordeling van Margriet, maar niet voordat zij medeplichtige heksen had aangewezen. Een van die vrouwen was Hendricxken Delyen. Ook zij had al langer de naam een tovenaars te zijn. Haar faam werd definitief gevestigd toen Hendricxkens zoon na de dood van zijn vrouw een bovennatuurlijk specialist in Weert bezocht. Tijdens een ritueel waarbij de klant een spiegel werd voorgehouden om daarin het gelaat van de schuldige te ontwaren, ontdekte de man dat zijn eigen moeder via toverij verantwoordelijk was voor het overlijden van zijn echtgenote.⁸ Zulke rituelen lieten natuurlijk toe dat de klant zou zien wat hij verwachtte of wilde zien, met andere woorden de persoon die zij al langer verdachten. Om klachten

Verhaal over een vrouw die op wonderbaarlijke wijze op een plankje over de rivier de Newbury in Zuid-Engeland voer. Soldaten schoten op haar vanaf de oever. De vrouw ving de kogels op in haar handen en schaterde het uit. Een dergelijke vertoning moest wel het werk van een heks zijn. De afbeelding is de voorzijde van een in Londen gedrukt pamflet uit 1643.

De kerk bood bezweringsformules aan. Bij het opzeggen van een aantal vrome spreuken kon de duivel afgeweerd worden. In Antwerpen bediende men zich van woorden uit het Evangelie van Johannes. Het boekje was in 1720 te koop bij drukker Carstiaenssens in Antwerpen.

van smaad te vermijden of de klant niet teleur te stellen, bleven vele bovennatuurlijke specialisten opzettelijk vaag in hun beschuldigingen naar de verantwoordelijke heks toe. Toen Jenneke vande Grave geveld werd door pijnen die maar niet wilden ophouden, bezocht ze vier verschillende bovennatuurlijke specialisten. Elk afzonderlijk wisten ze haar niet meer te vertellen dan dat ze betoverd was door een vrouw waarmee ze had gegeten. Toevallig had ze daarvoor de 'gereputeerde' Bossche heks Lys Thijssen ontmoet tijdens een maaltijd bij haar zuster thuis, een vrouw die haar inderdaad een onbehaaglijk gevoel had gegeven.⁹

Na het herkennen van toverij en het identificeren van de heks volgde dan de genezing van de bovennatuurlijke ziekte. Jan Wilhelm Vreys uit Lierop bijvoorbeeld liet ooit een specialist komen om zijn zieke koe te genezen. De man in kwestie bedreef vreemde, geheime daden die Jan niet mocht zien. Hij wist dus niet hoe zijn koe precies genezen was, maar genezen was ze.¹⁰ Ook Marten Cuypers zocht professionele hulp bij het genezen van zijn zieke koeien. Hij stuurde daartoe zijn knecht om raad naar een priester uit Heeze. Priesters werden, omwille van hun dagelijkse omgang met een macht groter dan henzelf, ook vaak als specialisten uitgezocht in het behandelen van ziektes en kwalen die niet door natuurlijke oorzaken verklaard konden worden,¹¹ hoewel de priester in kwestie niet meteen

een religieuze remedie inschakelde. De priester uit Heeze raadde de knecht namelijk eenvoudigweg aan alle burens rond de zieke dieren te verzamelen en hen een zegening te laten uitspreken. De meest krachtige genezing lag volgens vroegmoderne observatoren immers vaak bij de heks zelf: wie kon betoveren, kon ook onttoveren. Via een dergelijke collectieve zegening was het mogelijk herstel te verkrijgen, zonder de schuldige aan te hoeven wijzen. Maar in dit geval verraadde de heks in kwestie zelf haar identiteit door in plaats van 'Godt, seeghent die koye' te zeggen, zoals de andere vrouwen deden, 'heer, hoedt die koye' te zeggen. Die 'heer' kon immers ook de duivel zijn.¹²

De een zijn dood, is de ander zijn brood: meester Claes en Peter Colen

We komen terug op het verhaal van meester Claes.¹³ Zijn zelfverklaarde reputatie verspreidde zich snel en het duurde niet lang alvorens hier een beroep op werd gedaan. Kort voor Claes' komst was er geld gestolen bij Anthoenis Rutten en zijn vrouw Marycken. Het echtpaar benaderde de zelfverklaarde duivelbezweerder meerdere malen met de vraag hun verdwenen geldsom op te sporen. Claes stond aanvankelijk weigerachtig tegenover dit verzoek. Hij beweerde zich al eerder gedonder op de hals te hebben gehaald met zijn bezweringsformules en wilde niet 'belezen' of een bezweringsformule uitspreken zonder toestemming van de lokale autoriteiten. Mogelijk was zijn komst naar Den Bosch het gevolg van eerdere problemen met de wet en het resultaat van een verbanning, de gebruikelijke straf op duivelbezweren in de Nederlanden.¹⁴ Met de goedkeuring van stadhouder Johan vander Bossche – en een hoge vraagprijs – op zak, werd er uiteindelijk een akkoord bereikt. De volgende dag werd in 'De Borch', de herberg van Ruttens nicht Neelken Hollen bij de Kleine Hekel, afgesproken en werd er een omvangrijk ritueel uitgevoerd, dat leidde tot de ontmaskering van de vermeende dief. Neelkens jonge dochter nam een prominente rol op zich. Met haar onschuldige kinderhand en blik diende ze de opening naar een andere wereld te bewerkstelligen door de porseleinen spiegel waarin Claes zijn spirituele raadgevers liet verschijnen, vast te houden. Claes had ook een witte vuurketel opgesteld, waarin voortdurend schijven verschenen, 'groot ende cleyn, wesende ronde dingenskens daer inne dryvende'.¹⁵ Geld, verklaarde meester Claes. Hij sloeg verscheidene malen met een mes op de ketel: 'Als ick den derden maele cloppen, dan sall het meysken inden spiegel wat syene'. Inderdaad schrok het dochttertje van drie ruwe mannen die in de spiegel verschenen. De duivelbezweerder

Hendrick Avercamp († Kampen 1634), beroemd om zijn winterlandschappen met schaatsende landgenoten, schilderde hier temidden van de 'keurige' burgerij een zigeunerfamilie. Rechts leest een zigeunerin de hand van een vrouw. (Hamburg, Kunst-halle)

der gelastte het kind hen te gebieden de koning een schaap te laten halen, te bereiden en een banket te organiseren. 'Kynt, wat doen sij nu?', vroeg de waarzegger. 'Sij haelen een schaep vuyte weyde, sij steect den hals aff, sij gaent braeden, ende bancketteren'. 'Segt den coeninck dat hy de taeffel dect, den mr. wil mede coomen eeten'. Het meisje knikte: 'Hy wenckt, dat ghy coemen moecht'. Claes nam de spiegel, keek er kort in en gaf hem toen terug aan het meisje. Telkens als hij haar vroeg de koning aan te spreken, las hij enkele woorden voor uit het boek van Salomon. Het gaat hier ongetwijfeld om een of andere bewerking van de *Clavicula Salomonis* of *Het sleuteltje van Salomon*, een magisch-astrologisch geschrift dat zou zijn samengesteld op basis van hellenistische toverboeken in de twaalfde of dertiende eeuw.¹⁶ Uiteindelijk kwam Claes tot de kern van

de zaak: 'Segt den coninck dat hy den dyeff haele, die het gelt gestoelen heeft'. Op de vraag wat de man in kwestie aan het doen was, antwoordde het meisje dat hij koeken en pasteien bakte en laken bereidde. Terwijl hij een papier op de ketel legde, gebood Claes: 'Segt den coninck, dat hy Salomons boeck haele, ende dat hy opt tweede ofte derde blat scryve den naeme vanden geenen, die het gelt gestoelen heeft'. En zowaar, er verschenen, in rode inkt, letters op het papier: 'Ende daer nae heeft de voorscreven mr. Claes, den geenen daer by zynde, het papier laeten syen, dat daerop eenen naem stont gescreven met roode letteren, ende was dyen naem **PETER**'.

Peter Colen was een graag geziene man in de Bossche gemeenschap. Als bakkerszoon werd hij opgevoed met de moraal van een trouwe en hardwerken-ambachtsman. Zelf werd hij opgeleid tot kleermaker en droogscheerder, ambachten die hij naarstig uitoefende. Nadat zijn vader stierf, hielp hij bovendien steeds een handje mee in de bakkerij. Daarnaast had hij het ook tot korporaal geschopt in het Colveniers-schuttersgilde, een positie die heel wat sociaal aanzien met zich meebracht. Peters

familie was tijdens de troebelen trouw katholiek gebleven en onderhield een nauwe band met de Bossche minderbroeders, waar Peters vader begraven lag. Met andere woorden, de man werd beschouwd als een eervol persoon totdat plots zijn naam verscheen op dat papiertje. Razendsnel verspreidde het nieuwtje zich, hoewel steeds met een zekere terughoudendheid. Ondanks het feit dat, zoals eerder aangegeven, bovennatuurlijke specialisten doorgaans hun brood verdienden door bestaande vermoedens te bevestigen om zich op die manier te verzekeren van de goedkeuring van hun klanten, waren de Bosschenaren het er in dit geval over eens dat de uitkomst van Claes' werk op z'n minst verbazingwekkend te noemen was. Dat nam echter niet weg dat de geruchten wel degelijk wortel schoten. Niet lang na de duivelbezwering werd Peter gearresteerd en naar de gevangenis geleid, waar hij twee jaar later nog steeds onder erbarmelijke omstandigheden vertoefde.

Enkele dagen na de bezwering in de herberg droeg meester Claes Anthoenis Rutten op een waskaars te offeren opdat ook het geld teruggevonden zou worden. Claes vertrok die dag om naar het geld te gaan zoeken. Maar noch van hem, noch van de verdwenen geldsom werd ooit een spoor teruggevonden.

Sacraliteit

De woorden en daden van een bovennatuurlijk specialist konden dus duidelijk vergaande gevolgen hebben binnen een lokale gemeenschap. Deze mensen waren dan ook vaak omgeven met een aura van *sacraliteit*, ooit door Rudolf Otto omschreven als het *numineuze*, iets dat zowel ambigu als onaantastbaar is.¹⁷ Dat Claes zo succesvol was binnen de Bossche gemeenschap, maar wellicht elders verguisd en vervolgd, toont zijn ambigue sociale positie.

Maar ook in magische termen namen personen als hij een verre van eenduidige plaats in. Bovennatuurlijke specialisten werden door hun klanten met bewondering én achterdocht benaderd, want tallozen geloofden dat iedereen die over bovennatuurlijke krachten beschikte, deze zowel ten goede als ten kwade kon aanwenden.¹⁸ Wie met andere woorden kon onttoveren, kon ook betoveren. Daarnaast was het sacrale ook onaantastbaar, zoals Claes Otten in 1733 moest vaststellen. Toen hij op de heide tussen Oss en Heesch woorden kreeg met 'de Duijvelsbander uit Uden' en deze hem bedreigde met zijn geweer, trok Otten zijn mes. Dit wilde het lichaam van de man echter niet penetreren. Pas nadat Otten enkele magische woorden sprak, namelijk 't woort is vleesch geworden', kon hij de man neersteken.¹⁹

Op de koffie in de achttiende eeuw

Ook in de late zeventiende en achttiende eeuw krijgen we af en toe zulke exotische figuren in het vizier. Zo werd tijdens de juridische vervolging van de dief Thomas Bart in 1689 terloops vermeld dat hij in Den Bosch bij Madame la Fleur, een waarzegster, logeerde.²⁰ Bijna 100 jaar later werd in 1765 de waarzegster Nelleke van de Blijker genoemd als lid van een grote bende bedelaars die de Meierij onveilig maakte.²¹ Deze waarzeggers werden in de eerste plaats als bedelaars benaderd en dit duidt erop dat in deze periode de problematiek rond bovennatuurlijke specialisten niet langer in religieuze termen werd gevat, maar dat ze eerder beschouwd werden als een sociale last.²² Bedelarij ervoer men gedurende de achttiende eeuw dan ook als een groeiend sociaal probleem. Ook het vervolgen van heksen behoorde in deze periode al een tijdje tot het verleden. Na de vervolgingskoorts van 1595 zouden in de Meierij van 's-Hertogenbosch geen van hekserij beschuldigde vrouwen meer worden terechtgesteld. Maar het blijvende beroep op bovennatuurlijke specialisten duidt er wel op dat de onderliggende cultuur van geloof in betoveringen de eigenlijke vervolgingen lang zou overleven. Nog in 1750 werden een zekere Gabriël Leemans en twee van zijn kompanen gearresteerd omdat ze in de Bossche Meierij rondtrokken met allerhande religieuze en magische middeljes zoals bezweringsbriefjes. Hoewel de protestantse overheid hen als oplichters bestempelde, vonden hun activiteiten duidelijk wel weerklank bij de lokale bevolking.²³

De laatste vermelding van een bovennatuurlijke specialiste die we in de Bossche procesdossiers terugvinden betreft Johanna Louisa Prentthagen.²⁴ Koffie en thee waren nieuwe populaire dranken in de achttiende eeuw en hiervan gebruik makend, beoefende deze vrouw letterlijk het 'koffiedikkijken'. Onder andere door deze techniek, maar ook door het leggen van kaarten, voorspelde ze de toekomst. Zo werd ze in 1765 uitgenodigd door de vrouw van de nieuwe Franse schoolmeester die 'versogt om haer te willen voorspellen off sij een brieff met gelt soude krijgen, dat sij gedetin[eerde, Johanna] daerop door middel van een kaertspel, welke sij bij sig had, en mede bragt haer heeft voorspelt dat er iemand van de reijs soude komen, over water [...] en dat sij eenig gelt had te verwagten'.²⁵ Ook verjoeg ze spoken, maar deze nevenactiviteiten waren niets in vergelijking met de andere zaken die op haar erelijst prijkten. Ze werd genoemd in verband met prostitutie, ontvoering en het aanzetten tot overspel. Het waren juist deze activiteiten die haar uiteindelijk de das omdeden en die tot haar arrestatie leidden.

Conclusie

Met het relaas van Johanna eindigt ook dit onderzoek naar de veelvoudigheid van bovennatuurlijke specialisten in het vroegmoderne 's-Hertogenbosch. Ze tonen zich als een divers en kleurrijk volkje, met steeds als centraal ankerpunt de broodnodige kennis die ze bezaten en de onmisbare diensten die ze aanboden. Hierop werd met evenveel bewondering als wantrouwen een beroep gedaan, waardoor hun positie binnen de gemeenschap ook steeds geproblematiseerd kon worden. Dat is dan ook vaak de reden waarom de specialisten in onze bronnen opduiken. Toch is met de voorbeelden uit dit artikel wellicht slechts het topje van de ijsberg zichtbaar geworden. Meester Claes zelf prees immers zijn vele collega's in 's-Hertogenbosch aan, 'seggende dat inne deser stadt meer constenaers waeren, die daer [de diefstal bij Anthoenis Rutten] tegen soude moegen lesen'.²⁶ Hun kennis en kunde blijft voorlopig echter een mysterie.

* Sonja Deschryver is onderzoekster aan de Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgechiedenis

Noten

- 1 Stadsarchief 's-Hertogenbosch (GAHT), Archief van de schepenbank van 's-Hertogenbosch 1366-1811, inv.nr. 066-08, examinatie van Henrick Maelen, 12 december 1621. A. Vos, *Dataschurk*, nr. 2055.
- 2 O. Davies, *Cunning-folk: popular magic in English history* (Londen 2003) VIII.
- 3 In de vroegmoderne tijd werden met 'heijdenen' meestal zigeuners bedoeld. Zij waren niet gedoopt en wilden zij zich laten dopen, dan werd hen dit vaak geweigerd. 'Heijdenen' of zigeuners leden van tijd tot tijd ernstig onder vervolging. Velen bekochten dit met de dood.
- 4 GAHT, Archief van de schepenbank, inv.nr. 081-04 (*Dataschurk* nr. 1270).
- 5 W. de Blécourt, 'Witch Doctors, Soothsayers and Priests: On Cunning Folk in European Historiography and Tradition', in: *Social History* 19 (1994) 285-303.
- 6 H. de Waardt, 'From cunning man to natural healer', in: H. Binneveld en R. Dekker (reds.), *Curing and insuring: essays on illness in past times* (Hilversum 1993) 33-41; R. Briggs, 'Circling the Devil: Witch-doctors and Magical Healers in Early Modern Lorraine', in: S. Clark (red.), *Languages of witchcraft: narrative, ideology and meaning in early modern culture* (Londen/New York 2001) 161-178; O. Davies, *Cunning-folk* (2003) a.w.; O. Davies, 'Cunning-folk in England and Wales during the eighteenth and nineteenth centuries', in: *Rural History* 8 (1997) 93-109; O. Davies, 'Cunning folk in the medical market-place during the nineteenth century', in: *Medical History* 43 (1999) 55-73; E. Wilby, *Cunning folk and familiar spirits: shamanistic visionary traditions in early modern British witchcraft and magic* (Sussex 2005).
- 7 Rijksarchief Anderlecht (RAA), Office Fiscal de Brabant, inv.nr. 1195b, Cranendonck, 1595, Examinatie inzake de toverij van Margriet Brycken, getuigenis Vreys Ardt, 17 juni 1595.
- 8 *Ibidem*, Examinatie omtrent Hendrixcken Delyen, getuigenis van Thomijs Claes, 1 september 1595.
- 9 RAA, Office Fiscal de Brabant, inv.nr. 1195b, Den Bosch, 1589-1591, 'Thoon en Productie', Getuigenis van Jenneke Aelbertsdochter, 28 november 1589. Lys Thijssen: GAHT, archief schepenbank inv.nr. 183-01 (*Dataschurk* nr. 2282).
- 10 RAA, Office Fiscal de Brabant, inv.nr. 166, dossier 1290, Onderzoek op de bekentenis van Marie van Mierlo, getuigenis van Jan Wilhelm Vreys, 23 september 1595.
- 11 G. Marnef, 'Een religieuze leefwereld aan de basis: het beeld van Mechelse hekserijprocessen uit het midden van de zeventiende eeuw', in: *Trajecta* 11 (2002) 289-301, aldaar 295-297.
- 12 RAA, Office Fiscal de Brabant, inv.nr. 166, dossier 1290, Informatie omtrent Marie Baten en haar overleden moeder, getuigenis van Henrick Maes, 2 september 1595.
- 13 GAHT, Archief van de schepenbank, inv.nr. 063-12 (*Dataschurk* nr. 2113).
- 14 De Blécourt, 'Witch Doctors, Soothsayers and Priests' a.w., 293.
- 15 GAHT, Archief van de schepenbank, inv.nr. 063-12, 'Thoon en Productie', Getuigenis van Gerling Anthoenis, 14 april 1598. Verdere citaten over het ritueel zijn afkomstig uit de volgende getuigenissen: Jan Anthoenis, 13 april 1598; Gerling Anthoenis, 14 april 1598; Neelken Hollen, 22 april 1598. A. Vos, *Dataschurk* nr. 2113.
- 16 M. Gielis, 'Magie in het oude Hertogdom Brabant. Een onderzoek naar de heksenwaan en de waan der historici', in: M. Mostert en A. Demyttenaere (reds.), *De betovering van het middeleeuwse christendom: studies over ritueel en magie in de Middeleeuwen* (Hilversum 1995) 263-313, aldaar 277.
- 17 R. Otto, *Das Heilige: über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen* (München 1979).
- 18 O. Davies, *Cunning-folk* (2003) a.w., 62.
- 19 GAHT, Archief van de schepenbank, inv.nr. 070-03. *Dataschurk* nr. 2252.
- 20 *Ibidem*, 130-08. *Dataschurk* nr. 1603.
- 21 *Ibidem*, 091-01. *Dataschurk* nr. 693.
- 22 W. de Blécourt, 'Cunning women: from healers to fortune tellers', in: Hans Binneveld en Rudolf Dekker (reds.), *Curing and insuring: essays on illness in past times: the Netherlands, Belgium, England and Italy, 16th-20th centuries* (Hilversum 1993) 43-55, aldaar 50.
- 23 G. Rooijackers, 'Opereren op het snijpunt van culturen: middelaars en media in Zuid-Nederland', in: P. te Boekhorst e.a. (reds.), *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1850* (Amsterdam 1990) 245-283.
- 24 GAHT, Archief van de schepenbank, inv.nr. 137-12. *Dataschurk* nr. 1018.
- 25 *Ibidem*, Artikelen en responsien van vrouw Woutvugt, 9 juli 1765.
- 26 GAHT, Archief van de schepenbank, inv.nr. 063-12, 'Thoon en productie', Getuigenis van Jan Anthoenis (13 april 1598). *Dataschurk* nr. 2113.